

ARANY JÁNOS CSABA KIRÁLYFI-JÁNAK TÖREDÉKEI

(Második közlemény.)

A Csaba királyfi ösztönző mozzanatai.

A Csaba királyfi történetét láttuk. Most legelőször azokat a tényezőket akarom föltárni, melyek a költőt műve megalkotására készítették, meg akarom állapítani, milyen elemek hatottak Aranyra, melyek összhatásaként belefogott a *Csaba királyfi* írásába. Nyilván több ok működött, s közöttük legfontosabb ösztön a *Nibelung*-ének. Már láttuk Arany és Szilágyi levelezéséből, mennyire vágyott megismerni Arany a monumentális középfelnémet eposzt. Mikor végre hozzájuthatott, alaposan tanulmányozta, úgy látszik, több ízben is. Megragadta képzeletét a mű hatalmas, félkeresztyén-félbarbár szelleme, és csak sajnálattal gondolhatott rá, hogy íme, a nagy Etele király még a németek eposzában is jelentős személy, csak a magyar költészetben nem kapta meg eddig a maga megillető helyét. De hogy is kaphatta volna meg, mikor nekünk nem volt ilyen hatalmas nemzeti eposzunk, vagy ha volt is, feledésbe merült. És önkénytelenül föltámad benne az eszme, hogy ő megpróbálja újraköltöni ezt a naiv eposzt »a krónikák egyszerű nyelvén«. A *Nibelung*-ének adja tehát neki az alapgondolatot, mely lassan jegyezsedik ki határozott tervvé. De a tárgyválasztásban is hatással van rá a *Nibelung*-ének, s átveszi a szereplőinek egy részét is, Etelét, Krimhildát, Detrét stb., bár eltérő fölfogással és jellemzéssel. »Az elbeszélés őszereűen naiv formájában« is a *Nibelung*-ének a mintája.

Hogy mennyiben szolgált a *Nibelung*-ének Arany forrásául, arról majd később, más kapcsolatban.

A *Nibelung*-ének után fontosságban Arany személyes ismerősei és barátai következnek. SZILÁGYI ISTVÁN szerepét ismerjük. Ő volt az, a ki Aranyt kezdettől fogva irodalmi működésre buzdította, s ő volt az is — a mint láttuk — a ki először hívta föl figyelmét a *Nibelung*-énekre és Etele királyra. TOLDY FERENCZ-ről tudjuk (Arany imént idézett leveléből), hogy fölolvastattott magának a *Csaba királyfi* töredékeiből s buzdította a költőt műve befejezésére. Toldynak erős hite volt a hún mondák magyar

eredetében, s ez a fölfogása érvényesült ez időben megjelent két irodalomtörténetében is.¹ Valószínű, hogy SZÁSZ KÁROLY és GYULAI PÁL is buzdították Aranyt, hogy dolgozza fel a hún mondákat, főleg Szász, ki valóságos rajongással foglalkozott az ősmondákkal s a népek ősi költői maradványaival, melyeket később egy nagy munkájában föl is dolgozott.² EÖTVÖS JÓZSEF, — láttuk — mikor híret vette Arany munkájának, Kaulbach képével akart kedveskedni neki. MENTOVICH FERENCZ és SALAMON FERENCZ is, mint tanártársai, bizonyára hatottak rá ebben az irányban. De mindezeknél sokkal fontosabbnak tartom — és ezt az eddigi kutatók elmulasztották kiemelni — hogy Arany János Nagykőrösön, tanárkodása alatt, megismerkedett SZABÓ KÁROLYLYAL, korának egyik legkiválóbb történetkutatójával, a ki 1855—1859-ig Aranynyal együtt tanár volt Nagykőrösön. Szabó különösen nemzetünk őskorával s a rokonfajú hún-avar népek történetével foglalkozott és először méltatta a hazai krónikák mellett a bizánczi történetírók fontosságát is. Habár a mai történettudomány már sok tekintetben tovahaladt nézetei mellett, el kell ismernünk róla, hogy a források, különösen a görög források alapos ismerete mellett éles kritikai képességgel rendelkezett, és nagyszámú polemiájában részint hazai, részint elfogult külföldi történetírókkal szemben széleskörű tudását nagyszerűen érvényesítette. Rajongó híve volt a hún-magyar rokonságnak, s azt hiszem, úgy tekintett föl Attilára, mint Thaly Kálmán Rákóczi-ra. Összefüggő munkát épen a húnokról nem írt, de Thierry *Attilájához* s ennek folytatásaihoz (*Attila fiai és utódai, Attila-mondák*) írott jegyzeteiből láthatjuk, hogy ő erre a munkára hivatottabb lett volna, mint Thierry. Úgy látszik, Arany János, a hún monda legnagyobb költője, számos eszmecserét folytathatott Szabó Károlylyal, a hún monda legnagyobb tudósával, eposza tárgyáról, és sok apró részletben kérhetett tőle fölvilágosítást. Így p. o. a hún vezérek nevei közül Csát, Bere, valamint Észka királyné és Rof király neve is a források közül csak Priskos Rhétor művében fordulnak elő, *Σκόπτας, Βερίχος* és *Ῥοφα* alakban, s Szabó Károly alakította át őket a föntebbiekre. Arany az 1853-iki töredékben ezeket a neveket használja; mivel akkor még Szabó Károlyt személyesen nem ismerte, mindenesetre az *Új Magyar Múzeum*-ban megjelent Priskos-fordítás jegyzetei alapján.

Szabó e korban írt nagyszámú történeti értekezésében, melyek tárgyukat a húnok történetéből s a honfoglalás korából merítették, különös figyelmet szentel az állami élet és a művelődési mozzanatok kiemelésének s kitűnő rajzát adja a turk népek ős társadalmi viszonyainak. Azért ha műveinek hatását keres-

¹ Toldy Ferencz: *A magyar nemzeti irodalom története*, 1852. és *A magyar költészet története*, 1854.

² Szász Károly: *A világirodalom nagy eposzai*, 1883.

sük Arany eposzaiban, akkor azt főképen a hún állam és társadalom meg a hún hadsereg leírásánál találjuk meg.

Nagyon fontosnak tartom azt is, hogy Arany így, Szabó Károly révén, már 1855 táján olvashatta Thierry *Attila-mondák* című művét is, melyhez különben csak nehezen juthatott volna, mert magyarul csak 1864-ben, s németül is csak akkor-tájt jelent meg, a *Revue des deux mondes* című folyóirat pedig, melyben Thierry ezt a művét 1852-ben kiadta, aligha járt Nagy-körösre. Pedig, mint látni fogjuk, az 1855—56. évi töredékben Arany ugyancsak sokat tanult már Thierry eme második művéből is.

Az akkori irodalmi viszonyokban keressük a *Csaba királyfi* harmadik gyökerét. Attila és a húnok cultusa úgyszólván e kor levegőjében volt. Mint a század első negyedében a »párduzos Árpád« és a »kaczagányos apák« voltak azok, a kiktől a nemzet éneket várt, úgy most, a század harmadik negyedében, Attila állott az érdeklődés középpontjában. Miért? Nézetem szerint két oka van: egy belső, irodalmi ok és egy külső hatás.

Vörösmarty követői hexameteraik hihetetlen tömegével a század második negyedében annyira lejáratták a honfoglaló ősök és az Árpádok cultusát, hogy végül a közönség nem érdeklődött ez iránt a korszak iránt, s ennek csinált hősei nem keltettek benne semmiféle figyelmet. *Csinált hősei*, mondom, mert hiszen a honfoglalás mondaköre annyira szegény, hogy hőseiről jóformán csak a nevek mentek át a köztudatba, és Lehel meg Botond kivételével semmi egyéni nincsen sem alakjukban, sem cselekedeteikben. Így minden költő kénytelen volt hihetetlen mennyiségű eseményt minden aláp nélkül kitalálni s ez eseményekhez soha sem élt fő- és mellékalakok egész sorát megteremteni. Ennek az eljárásnak természetes reakcióját látjuk azután Aranynál, a ki viszont talán már túlságos fontosságot tulajdonít az epikai hitelnek. A közönség tehát mást várt, mást akart hallani. Mivel pedig az Árpádok után jövő korszak, az Anjouktól Mátyásig, nem eléggé mystikus, és túlságosan történeti ahhoz, hogy nagy, nemzeti eposz írására tárgyat szolgáltatson,¹ nem volt más hátra, mint visszatérni az Árpádok előtti korhoz, oda, a honnan Aranyosrákosi Székely Sándor elindult, vagyis a húnokhoz és Attilához.

Ez volt az egyik mozzanat. A másik, az előbbivel kétségtelen kapcsolatban, az volt, hogy az 50-es évektől kezdve a húnok alkalmoszerűek lettek a történelemben és az irodalom-

¹ Ezt Arany is átlátta. Ő maga írja a *Toldi Szerelme* előszavában: »De volna bár a tárgy ahármilyen alkalmas eposzra, (azaz epopejára): még egy nagy nehézség maradt leküzdetlen. Toldit, a *monda* Toldiját, kiről a historia épen *semmi* nem tud, hogyan állítani oda, *nyíllan*, mint nagy szerepű vagy épen fő hőst, a historia világába, történeti nagy nevek és személyek mellé? Igen, ha mondai korban játszanék a cselekvény: de Lajos kora *mondának* már nagyon világos, *történelnek* pedig, az eposzíró kívánta részletekre, *nem eléggé* az.«

történetben is. A tudományos cikkek sora, mely a húnokkal foglalkozott, hatást gyakorolt a költészetre is, hol egyszerre fölött a húnok dicsőségének terebélyes fája.

Talán nem lesz érdektelen, ha áttekintés céljából egy kis statisztikát csinálunk az Attila-cultusról, 1850-től, tehát attól kezdve, hogy Arany komolyan kezd foglalkozni a hún eposz tervével. Szükséges ez, hogy lássuk, mennyire valóban a levegőben volt ekkor Attila és a húnok cultusa, a tudományban és a költészetben egyaránt.

1850 előtt Attila-cultusról beszélni sem lehet. Tudományosan nem foglalkoznak a hún mondával, a költészetben pedig igen mostohán bántanak vele. 1850 előtt tudommal csak a következő emlékei vannak a húnoknak a magyar költészetben:

1. ZRÍNYINEK, a költőnek, egy *Attila* című 8 soros epigrammája.

2. BESSENYEI GYÖRGY *Buda tragédiája* 1773 (második kiadásban címe megváltozott: *Attila és Buda tragédiája*).

3. FABIÁN GÁBORTÓL *Buda haragja* cz. eposztöredék, melyet szerzője a *Zalán futásának* megjelenése után félben hagyott.

4. ARANYOSRÁKOSI SZÉKELY SÁNDOR három énekes eposza: *A székelyek Erdélyben* (1823).

5. DEBRECZENI MÁRTON *Kiövi csatájának* egyik részletében olvassuk, hogy Árpádnak, egy forrás vizéből, megjelenik Réka királyné szelleme és elmondja, hogy ő volt, a ki szerelemfáltésből megölte az alvó Attilát, új nászának éjjelén, hogy más nőe ne legyen,¹ s ezért az Isten büntetése, hogy a föld mélyébe temetve élve kellett várnia mindaddig, míg Attila egy utódja nem jó a forrás vizéhez, mely az ő könnyeiből fakad. (XI. ének.) Az 1825—26 körül írt mű nyomtatásban csak 1854-ben jelent meg.

6. VAJDA PÉTER *Buda halála* cz. tragédiája 1846 előttről, mely azonban szintén csak a szerző halála után, 1867. jelent meg.

Mivel a két utoljára említett mű keletkezésekor kéziratban maradt, azt lehet mondani, hogy 1823-tól tovább mint egy negyedszázadig senki

¹ Ez a különös motíválása Attila halálának (t. i. hogy az első feleség öli meg a második feleséggel való nászújen a második nő iránti féltékenységből) csodálatosképen megvan Aranynál is. Vajon olvasta-e Debreczenit? Mert ez a gondolat sem azelőtt, sem azóta nem található más költőnél, kivéve talán Márkus Lászlót, kinek *Attila* című, 1911. okt. 13-án a Nemzeti Színházban előadott tragédiájában, Krimhilda (a második asszony) azért öli meg Attilát, mert ő más férfit szeretett, de ezt a Réka (az első asszony) tanácsolja neki, mert ő inkább akarja szeretett férjét holtan látni, mint más nő oldalán. Márkus gondolata azonban független Debreczenitől, valamint Aranytól is. Fülöp Áron az ő Attila-tetralogiájának első részében (*Attila*) szintén az első feleség által öleti meg Attilát az új házasság nászéjszakáján, de ez nem más, mint Aranyreminiscencia, mely azonban meglehetősen zavaros. (Náia ugyanis az első feleség, Krimhilda, először meggyilkolja a második feleséget, Rékát, majd, mikor Attila harmadszor házasodik, Mikoltával, a nászújen Krimhilda megöli Attilát is. A negyedik feleség-jelölt Honoría, a görög hercegnő, már csak Attila temetésére érkezik meg. — Különben az eposz második részében kiderül, hogy Attilának már Krimhilda előtt is volt egy felesége, kinek a nevét nem mondja a költő, de ez szülte Attila legkiválóbb és legidősebb fiát, *Ellakot*, a második rész főhősét.)

sem törődött Attilával és a húnokkal. De 1850 után egyszerre tele lesz az irodalom a húnokkal, és hirtelen magasra emelkedik Attila csillaga.

1850. WENZEL GUSZTAV a *Reguly-Album*ban értekezik a hún mondáról. (*Eszmetöredékek a magyar nemzeti hősmonda történettudományi méltatására.*)

SZABÓ KÁROLY lefordítja és jegyzetekkel látja el Priskos Rhetort. 1852—1854. TOLDY FERENCZ műveiben (*A magyar nemzeti irodalom története*, 1852, és *A magyar költészet története*, 1854.) tíz szakaszból álló hún-magyar ősmundakört rekonstruál.

1853. KRIZA JÁNOS székely húnmondát közöl az *Új Magyar Muzeumban*. (*Székely népmonda Attiláról és a húnokról.*)

SZÁSZ KÁROLY a *Déliab* című lap február 20-iki számában egy *Aquileja* című balladát ad ki.

Ugyanebben az évben jelenik meg ARANYTÓL is a *Keveháza* a *Sziksói Enyhlapok*ban.

1854. IPOLYI ARNOLD kiadja *Magyar Mythologiáját*, melyben számos, a húnokra vonatkozó adat van. Ennek függelékében jelenik meg először nyomtatásban a *Hadak útjának* mondája is, melyet Ipolyi Lugosi József közlése után vett föl. Lugosi e mondát a nép között hallotta.

DEBRECZENI MÁRTON *Kióvi csatája* megjelenik.

1855. LUGOSI JÓZSEF közleménye megjelenik az *Új Magyar Muzeumban* is: *Ősmagyar csillagisme*i közlemény címen.

SZABÓ KÁROLY kiadja Thierry Amadé *Attiláját*, fontos jegyzetekkel.

1858. TOMPA MIHÁLY ír egy kisebb elbeszélő költeményt *Éneke Etele királyról* címmel. (Etele nagylelkűségét dicsóítja a bizánczi kövekkel szemben, kik megölésére törtek. Alapja Priskos Rhetor.)

1859. THALY KÁLMÁN: *Réka köve* címen egy Ossián-ízű balladát ír a *Vasárnap*i Ujságba. (206. 1.)

RÉVÉSZ IMRE *Etel laka* címen értekezik arról, hol volt Etele városa. (Hol jelent meg, nem tudom, címét csak Szabó Károly válaszából ismerem.)

SZABÓ KÁROLY válaszol Révésznek, szintén *Etel laka* című értekezésben (*Delejtű*, 49. sz.).

Révész Attila városát Debreczen, Szabó Jászberény táján keresi.

1862. SZABÓ KÁROLY kiadja Kézai magyar fordítását, jegyzetekkel.

1864. SZABÓ KÁROLY magyarra fordítja Thierry *Attila-mondák* cz. könyvét.

1867. VAJDA PÉTER *Buda Halála* cz. tragédiája megjelenik.

1870. MARIKOVSKY GÁBOR *Attila ősei* cz. 12 énekes eposzt ad ki.

Ez volt a húnmonda első virágkora, ezután kezd háttérbe szorulni. 1876-ban intézi a húnmonda hitelessége és magyarsága ellen az első támadást Hunfalvy Pál,¹ s ezzel megkezdődik a nagy húnmonda-polemia, melyhez azóta majd minden nevesebb irodalomtörténészünk hozzászólt, de mely még napjainkban sincs teljesen eldöntve. Ellenben a szépirodalomban a húnok

¹ *Magyarország Ethnographiája*, 293. 1.

háttérbe szorultak, 1900-ig alig négy-öt mű veszi a tárgyát korukból. Azóta újra föllendült Attila cultusa.

Azt mondhatná valaki, hogy ennek a felsorolt 15—20 műnek megjelenése 25 év alatt még nem *cultus*. De korunk nem a hősök cultusának kora, s ha összevetjük, mi jelent meg ez idő alatt bármely más nemzeti heroszról (Árpádról, Szent Istvánról, Szent Lászlórol), látni fogjuk, hogy ezekhez viszonyítva ez igenis *cultusnak* mondható. Természetes, hogy ma már egy hős cultusa nem lehet oly általános, mint például Szent Lászlóé volt Nagy Lajos korában.

Arany János hangulata a szabadságharcz leveretése után volt a negyedik tényező, mely Aranyt a hún eposz megírására sarkalta, s talán a legfontosabb. Pefőfi halála és a nemzet bukása mély sebet ütött lelkén, s talán ezért fogant meg benne a gondolat, hogy nagy eposzban énekelje meg a szittyia és a germán faj örökös harczát. Az lehetett ezzel is a célja, a mi *Az utolsó Magyarral*, melyben az őshazában maradt magyarok végpusztulását akarta megírni, s melyről maga írja Tompának (1858. jún. 5.), hogy mi a célja vele: »a multban tükrözni a jövőt!« De más *Az utolsó Magyar* tendenciája és más a *Csaba királyfié*. Mert *Az utolsó Magyar* végén elesik Ogmánd, a magyarság utolsó hőse is, és a költemény reménytelen gyászszal végződött volna, ellenben a *Csaba királyfi* tendenciája az, hogy a húnok elpusztult birodalmát Árpád négy évszázad múltán új életre támasztja, és most már, ha csapások érik is, fönn fog maradni Attilának — illetőleg Árpádnak — nemzete az idők végéig. *Az utolsó Magyar* tehát a magyar nemzetnek *sírató*-, a *Csaba királyfi* pedig annak *vigasztaló-éneke* lett volna — ha elkészül.

Az epikai hitel nehézségei.

Mi volt az oka, hogy Arany ezt a művét annyi munka után is töredéknek hagyta? Könnyű dolog volna hivatkoznom Arany életére, körülményeire, a »subjectiv természetű szenvedésekre«¹ és főleg hangsúlyozhatnám Arany Lászlónak fönnebb említett sorait arról, hogy a *Pesti Hirnökben* megjelent bírálat milyen lesújtó hatást gyakorolt a költőre. Nem is kicsinylem mindezen okoknak hatását, de szerintem még egy, magából a műből kisarjadzó nehézség is állott Arany előtt, egy oly nehézség, melyet legyőzni nem tudott, s ezért inkább abba hagyta a munkát.

Arany valahányszor a *Csaba királyfi* második és harmadik részébe kezdett, mindannyiszor egy elháríthatatlan és megkerülhetetlen akadályra bukkant. Ez az akadály — bármilyen valószínűtlennek látszik első pillanatra — épen az a mű volt, mely neki az első impulsust adta hún eposzához: a *Nibelung-ének*.

¹ Id. Bevezetés IX. 1.

Ismerjük Arany János felfogását az *epikai hitel*ről. Ő maga sokszor definiálja, mit ért rajta. »Ugy vagyok én a régi mondákkal mint a pap a jeligével; szeretek, a hol csak lehet, rájok támaszkodni; s több hitelt, nyomatékokat vélek általuk művemnek adhatni« — írja Toldynak.¹ »Monda nélkül — vagyis a legkisebb támasz nélkül a hagyomány vagy a história részéről — egész epikai költeményt csak mintegy ujjamból szopni, ha tudtam volna is, nem akartam. Mert éreztem már akkor, ... hogy mondai vagy történeti alap — bármily csekély és töredékes legyen — adja meg ily költeménynek azt, amit én *epikai hitelnek* szoktam nevezni.«² Másutt meg: »Van ugyanis *történeti hitel*, mely a tények valóságán épül, ezzel szemben megkülönböztetem az *eposzi hitelt*, mely nem törődik azzal, megtörtént-e a dolog, de igen, hogy él-e az a nemzet s a nép tudalmában, emlékei s hitében, s az utóbbiakhoz, mennyiben a költői cél engedi, makacsul tapad. Nem költ semmit, a míg hagyomány van, *nem ferdít, hol az eltérés a nép tudalmával ellenkeznek*: de a monda variánsai közt szabadon válogat.«³

Tehát Arany a mondához akarja kapcsolni eposzát. Honnan veszi a mondát? Látni fogjuk, hogy a krónikákból, főleg a krónikák Kézai-féle típusából.⁴ Kézai krónikája az I. könyv 15. fejezetében szól a hún birodalom bukásáról, Csabáról és a székelyekről. Ezt Arany fölhasználja. De Kézai s a többi krónikás, mikor krónikáját írja, átvesz egy nevet a Nibelung-mondából (a Krimhilda nevét), a nélkül hogy bármi mást is átvenne ezenkívül belőle. Így Krimhilda két, egymástól független, sőt egymásnak ellentmondó mondakör központjába került. A fő eltérés a következő:

I.

Kézai és a krónikák.

Krimhilda (Attila egyik neje, s Aladár nevű fiának anyja) túléli Attilát, s nagy része van a hún birodalom bukásában. Az ő fia, Aladár az, a ki megkezdí a testvérharcot, s a döntő ütközet neve is »Krimhilda csatája«.

A burgundok lemészárlásáról a magyar krónikás nem tud.

II.

Nibelung-ének.

Krimhilda (Attila neje, előbb Siegfried özvegye) korábban hal meg, mint Attila. Előbb azonban Attila segítségével szörnyű bosszút áll testvérein Siegfried meggyilkolásáért. Midőn a Nibelungok már mind elpusztultak, Hildebrant mester, Detre fegyvernöke, felbőszülve azon, hogy Krimhilda annyi jó vitézt megöletett, magát Krimhildát is levágja. Attila és Detre túlélik Krimhildát.

Csaba és Aladár viszátjáról a Nibelung-ének nem tud.

¹ Levele a Toldi második részéről, 1851. ápr. 28.

² *Toldi Szerelme* előszavában.

³ Dózsa Dániel *Zandirhám* cz. eposzának bírálatában. *Hátrahagyott művek* II. k. 307—308. l.

⁴ Alább részletesen kimutatom, mikor használta Kézait, mikor a Képes krónikát és mikor Thüroczyt.

A *Nibelung*-ének a maga mondaanyagát annyira kimeríti, hogy abból teljesen újat dolgozni már nem lehet. Ezért Arany-nak a magyar krónikákra volt szüksége, mert azok alapján még lehetett újat alkotni. Ezeket vette tehát forrásaiul. De Krimhildát ezekben is megtalálta, még pedig rendkívül fontos szerepben. Krimhilda alakját föltétlenül át kellett venni, még pedig a magyar krónikákból, t. i. mint a nagy bukás előidézőjét.

Nagy nehézséget okozott azonban Arany-nak a *Nibelungok* elpusztításának története.

Ha átveszi a *Nibelung*-énekből a burgundok lemészárlását, akkor a *Nibelung*-énekhez kell magát tartania teljesen, mert másként oda van az epikai hitel,¹ vagyis Krimhildának is el kell vesznie a *Nibelungok* legyilkolása után. De így, ha Krimhilda előbb hal meg, mint Attila, Krimhilda nem játszhatja el végzetes szerepét a testvérviszályban s a Krimhilda csatájában, így tehát el kell ejteni a magyar krónikák legfontosabb részét, s maga Krimhilda is ez által epizód-alakká változik.

Ha pedig a burgundok lemészárlását s ezzel együtt az egész *Nibelung*-hagyományt félre teszi és teljesen a magyar krónikákra támaszkodik, akkor viszont az ő eposzának Krimhildje nem a *Nibelung*-ének Krimhildje többé, és így műve ellentmondásba jut a *Nibelung*-énekkal. De a *Nibelung*-ének már csak ősrégi voltánál fogva is bír epikai hitellel, s így az Arany által megteremtendő eposz Krimhildája — ha a *Nibelung*-ének Krimhildájával kell megküzdenie az eposzi hitelért — mint vesztes kerül ki a küzdelemből. Az eposzi hitel a *Nibelung*-éneké lesz, nem Aranyé.

Ebből kitűnik, hogy a *Nibelung*-ének és a krónikák tartalmának különbözősége folytán az epikai hitel oly zsákutczába jutott, melyből még Arany János genialitása és kompozíció iránti érzéke sem találta meg a kivezető utat.

Fejtegetésem ellen két ellenérvet lehetne fölhozni. Az egyik a *Buda Halála* előszava; itt ezt írja Arany: »Jelen költemény . . . csak mintegy előjátékát teszi egy nagy tragédiának, mely a szerző gondolatában már megalkotva él.« Ebből azt lehetne következtetni, hogy Arany ekkor már megtalálta a megoldást ebben a nehéz kérdésben. De nem így van! Hogy mennyiben élt Arany gondolatában megalkotva ekkor (1863-ban) a nagy tragédia, azt az 1855-i *tervvázlatból* és az 1863-i, úgynevezett *Második alaprajzból* láthatjuk. De itt csak a fődolgozók vannak elintézve, s számtalan apró, de fontos részlet dolga — nyílt kérdés marad.

¹ » . . . nem ferdit, hol az eltérés a nép tudalmával ellenkeznék . . . « idéztem főntebb Arany saját szavait.

Komolyabb ellenvetés lehetne az, hogy a tervvázlatokból meg a töredékekből nem tűnik ki, hogy Aranynak ez a Nibelung-Krimhild probléma nehézséget okozott volna. De ha megvizsgáljuk a töredékeket, azt látjuk, hogy ez az ellenvetés gyenge lábon áll, mert Arany, igenis, sokat foglalkozott e probléma megoldásával és nem egy módot megpróbált, hogy ezt a nehézséget elkerülje. Nézzük végig a töredékeket ebből a szempontból.

Az első (1853-i) dolgozatban Arany kétféle módon is próbálkozott e nehézség eltüntetésével. Mikor az I. ének (Szász Detre) írja, mely különben úgyis telve van krónikás hagyományokkal, akkor még arra gondolt, hogy a burgundok pusztulását, tehát a Nibelung-hagyományt, nem veszi föl eposzába. Ellenben mikor a II. ének (Krimhilda) írta, akkor már föltett szándéka volt, hogy beveszi a Nibelung-hagyományt is, de azzal a változtatással, hogy Krimhilda túlélte a burgundok pusztulását.

Ennek a kétféle próbálgatásnak eredménye egy nagy ellentmondás az első és második ének között. Az I. énekben Detrenek azt mondja Walamir, hogy Aladár titkon gyűlöli Csabát:

És ez onnan volna, mert talán Krimhilde,
Egy fiát, Aladárt, közjóra nevelte,
Rokoni, vérei, nemzete javára,
Kiket napnyugaton nyom Etele járma.

Hogyan? »Rokoni, vérei, nemzete javára?« Hát a hún birodalomban azt hiszik, hogy Krimhilda Aladárt az ő rokonai és testvérei iránti szeretetben nevelte föl? Hiszen ezek, mint Detre a II. énekben elmondja, mind elvesztek Krimhilda boszúja folytán:

Ott esének el mind, egy erős felházban
Kunok fegyverétől lovagok tízsázan
S kilenczezer szolga széjjel mindenfelé:
Egy se ment ezekből Rajna vize mellé.

Ez az ellentmondás másként nem magyarázható — ha csak nem akarjuk a szinte pedáns Aranyt »Hinc bonus dormitat Homerus«-féle mondásokkal megsérteni — csak úgy, hogy Arany kísérletezett a megoldással, s az első ének írásakor pusztán a krónikákra támaszkodott, mellőzvé a Nibelung-hagyományt, míg a második ének írása idején már az ellenkező Nibelung-hagyományt is elővette és felhasználta. A végső simítás-kor, ha e töredéket befejezte volna, csak az egyik eljárást tartotta volna meg, elhagyva azt, a melyik kevésbé felel meg költői céljainak.

A Csaba királyfi első tervvázlatából (1855) nem világlik ki, mint akarta ott Arany a Nibelung-kérdést megoldani. Említi

ugyan, hogy a Siegfried »ködsüvegje« Krimhild birtokában van, de a burgundok kiirtásáról nem szól. Ebből tehát nem tudhatnók Arany akkori szándékát, de magában a kidolgozott részben ránk maradt a megoldás. Az *Átilla meghal* című énekben, Krimhildának eszébe jutnak régi emlékei. |

Eszébe jut hazája, távol Burgundia,
Eszébe férje, Szigfrid, Szigmund dicső fia,
Kit bátyjai (a gyávák!) elárúltak gazúl,
Kiért, hogy bosszút álljon, megvált onnan hazúl.

Másodszor Attilának kezét hogyan adá,
Mivel Szigfrid halálát így megtorolhatá;
Meg is torolta szörnyen: nagy volt Budán a baj:
Testvéri ott veszének, s a nibelungi faj.

Ebből látható, hogy itt az 1853-i dolgozat második, *Krimhilde* cz. énekének szellemében akarta megoldani Arany a Nibelungok vesztének problémáját. — Ha a *Második alaprajzot* (1863) vagy a *Második tervvázlatot* (1881) ezzel az 1855-i *Első tervvázlat* tal összehasonlítjuk, azt találjuk, hogy csaknem mindenben megegyeznek (pár jelentéktelen apróságot kivéve); fontos eltérés csak egy van, s ez épen a Nibelung-probléma új megoldása. Ezek szerint a burgundok legyilkolása Attila halála után történik, mikor Aladár ül a királyi széken, s mellette anyja, Krimhilda, kormányoz. Ez a megoldás igen sikerült, habár azt hiszem, ennek a problémának *egészen* sikerült megoldása nincsen és nem is lehet. Mégis, miért mondható Arany új megoldása igen sikerültnek? Azért, mert összhangban van a *Buda Halálával*, s a mennyire lehet, a krónikákkal, meg a *Nibelung-énekekkel* is. A *Buda Halálában* Krimhilda Aladártól várja, hogy bosszúját megállja a Nibelungokon, orvmódrá, mit Etele nem tenne meg:

» hesszú
Feledés árnyékán nőjön fel a bosszú!«

S a *Második tervvázlat* szerint csakugyan úgy is lett. A *Nibelung-énekekkel* pedig annyiban van összhangban ez a megoldás, hogy ott Krimhilda intézi egészen testvérei elpusztítását, s mellette Etele csak mint egy jóindulatú árnyékkirály szerepel, ezt pedig a magyar krónikák Etelénének tetterejével és akaratával nem tudjuk összeegyeztetni. Ellenben a gyámoltalan gyermekkirály, Aladár mellett teljesen anyja befolyása érvényesül, s ekkor könnyebben elképzelhető a burgundi hősök lemészárolása. Természetesen itt is fönnmarad az epikai hitelt fenyegető veszedelem, mert Krimhilda nem pusztul el a burgundok katasztrófája végén Hildebrant mester kardjától, s így a helyzet az lett

volna, hogy Arany eposzában még egyszer megírja a *Nibelung*-ének egész második részét, azonban nem úgy, mint az ősrégi eposz előadja, hanem megváltoztatva.¹

A Csaba királyfi forrásai.

Első dolgozat.

Az *első (1853-i) dolgozat*nak egész hangján és előadásán meglátszik, hogy Arany még »barna hajjal« kezdte. Noha itt is szó van armányról, cselszövésről és előre veti árnyékát a jövőendő szerencsétlenség, Attila halála: valami fényes, derült égből ragyog még ebben az eposzban a hún nép fölött, a dolgozat hangulata is derűsebbnek tűnik föl, mint a többi töredéké, sőt talán még a *Buda Halálánál* is derűsebb. Miért? Talán azért, mert ebből a töredékből még hiányzik valami, a mi a többi dolgozatokban

¹ Ez a nehézség nem csupán Aranyra nézve állott fönn. Ha áttekintjük azon magyar költői műveket, melyek a hún mondából veszik anyagukat, látjuk, hogy épen ez a Nibelung-probléma okozott minden költőknek nehézségeket, s a legkülönbözőbb módokon próbálták megoldani. Hogy csak a legnevezetesebb műveket említsen: Gárdonyi Géza (a *Láthatatlan ember* című regényében), Kós Károly (*Attila királyról ének*), Bánffy (Kisbán) Miklós (*A nagyúr*, dráma), Vajda Péter (*Buda Halála*, színmű), ifj. Fáy András (*Attila*, regény) és Dobsa Lajos (*Attila és Ildikó*, tragédia), a *Nibelung*-éneket teljesen mellőzik, még Krimhilda alakját sem használják föl, és valóban, a két első nagyon sikerült munka. Márkus László (*Attila*) Krimhildát átveszi, de a burgundokon állandó bosszú gondolatát mellőzi, s ez darabját nehezen érthetővé teszi, annál inkább, mert Krimhildát Mikolltal vonja egy alakba össze, és föllépteti Krimhilda még egy szerelmesét: Gundahárt. Ezt figyelmen kívül hagyva azonban a darab költői szépségei és nyelve folytán egyike a legjobban megírott Attila-drámáknak, noha Attila maga nem is lép benne a színpadra. Regőczy (Exner) Győző: *Réka gyásza* (elb. költ). A Nibelung-mondát mellőzve egy másik német mondára épít, a *Raben-schlachtra*, és így a *Nibelung*-éneken kívül még Arany *Buda Halálával* is nélkülözvén a kapcsolatot, szépsége és közvetlensége ellenére is idegenül hat ránk. Szász Károly (*Attila halála*, színmű), Várady Antal (*Hún utódok*, színmű), Seres Imre (*Etel*, tört. regény), Fülöp Áron (*Attila, Ellák, Aladár, Csaba*; eposz-tetralógia, 40 ének!) művei épen a Nibelung-kérdés folytán hihetetlenül zavarosak, főleg a legutolsó. Váradynál nemcsak Krimhilda, de még Hagen is túlélte a burgundok veszedelmét. Hagen azután megöli Attilát is, csak azért, hogy ez által Krimhildának új bánatot okozzon. Krimhilda Váradynál nem Aladár, hanem Csaba anyja. Ez már a monda teljes elferdítése. Seresnek sikerült gondolata, hogy Etele haragja és elfordulása Krimhildától épen onnan datálódik, hogy a nála vendégként időző burgundokat neje hirtelen és orvul lemészároltatta. — Különben az Attila-drámáknak még egy nehézséggel kell megküzdeniök, s ez az, hogy nehéz színpadon Attila alakját úgy beállítani, hogy nagyságának megfelelő szerepet játsszék, a mellett, mint tragédia hőse, bünt vagy hibát követően el, de ezért ne essék csorba sem rokonszenves voltán, sem nagyságán. Pl.: Dobsa és Szász Attilája ellenszenves, Várady Antalé jelentéktelen, Gárdonyi Zéla cz. drámájában (mely a *Láthatatlan ember* színpadi feldolgozása) Attila csak mellékalak. Bánffy Attilája a IV. felvonásban vad tatár khán, az V. felvonásban pedig halála előtt úgy beszél, mintha Nietzsche-t olvasta volna. Márkus László úgy oldotta meg a kérdést, hogy ámbár Attila körül forog az egész cselekmény, ő maga nem is lép a színpadra.

már megvan, a végzet, a nemezis! A többi dolgozatokban már Arany mindenütt úgy tünteti föl Attila halálát és a hún birodalom bukását, mint Isten büntetését — vagy a Végzet kezét — Buda meggyilkolásáért. Ebben az 1853-iki dolgozatban, még nincs meg Etele tragikus vétké, s így az ő halála csak Detre cselekvésének és Krimhilda féltékenységének eredménye. Az előbbié az eszme, Krimhildáé csak a végrehajtás. Detre műve itt a hún birodalom bukása, ő fejt ki legnagyobb buzgalmat az ármánykodásban. Valósággal ő az első két ének hőse. Először megnyeri az összeesküvésnek Walamirt, a hatalmas gót királyt, majd Aladárt és Csabát környékezi meg, végül megnyeri Krimhildát a legfontosabb dologra, Etele meggyilkolására. Krimhilda szerepe e töredékben valószínűleg csekélyebb lett volna, mint a későbbi tervezetek szerint; ő csak a gyilkosságot hajtja végre és pusztá eszköz Detre kezében.

A mű szerkezete igen érdekes. Van Aranynak egy megjegyzése a népies költői elbeszélés szerkezetéről, 1879-ből, a *Toldi Szerelme* előszavában. Itt arról szól, hogy lehetett volna a nápolyi hadjáratból kiválasztani egy epizodot, pl.: Aversa megvívását, »az egész eposzt térben, időben ahhoz koncentrálni, s úgy, in medias res' tenni a cselekvényt, de ha a népies elbeszélés természetét vesszük figyelembe, mely megkívánja, hogy eleje és vége legyen a dolognak: ez a mód nem volt ajánlatos.«

Igy vélekedik Arany az »in medias res«-ről a népeposzban — 1879-ben. De 1853-ban még ez a tanulság nem jegyezsedett ki benne, vagy ha igen, akkor nem követte — mint a *Csaba* első dolgozata mutatja. Itt ugyanis egészen »in medias res« kezdi az eposzt, a mint már láttuk, drámai kompozíciót használ. Az első ének majdnem teljesen Detre és Walamir párbeszéde. A cselekvény csak annyi, hogy Detre megnyeri Walamirt az összeesküvés eszméjének. A párbeszédből tudjuk meg, a mit Etele háborúiról, hatalmáról, családi viszonyairól tudnunk szükséges. A költő maga csak három dolgot mond el saját személyében, epikus módon: leírja Etele őrláncolatát, városát, és Réka temetését. A párbeszédes alak nagyon hasznos volt a költőnek, mert ez által itt a krónikákban található egész húnmonda-anyagot előadhatta rövid szóval, míg másképen ezeket eposzban előadni egész énekeket követelt volna. Mikor Arany ezt az énekét írta — a mint már az epikai hitel kérdésénél rámutattam — lehetőleg a *Nibelung*-énektől menten akarta művét megírni, ezért a krónikákra támaszkodott, főleg Kézai Simonra,¹ de ismerte a többi krónikákat is, melyek a Kézai szövegétől több-kevesebb eltéréssel közlik a hún mondát; használta továbbá Priskost és Jordanest is, azonkívül egyes részletekre más kisebb forrásai is voltak.

¹ Valószínűleg Kézainak 1853-iki, Podhradszky-féle kiadását használta.

I. ének. Szász Detre. Az 1—5. versszak Etele őrállóiról szól. Forrása Kézai, kinél ezt a 11. pont végén találjuk. Arany csaknem szórólszóra követi a forrását. Pl.:

Kézai 11. §.:

Etele... a világ négy tája felé őrszemeket rendelt... Ezeknek kiáltásából és szavából a világ mind a négy tája megtudhatta, mit csinál Etele, vagy mily haditeranggal foglalkozik.

Arany:

Tudniillik egész nagy birodalmában
Őrállói voltak szélteben hosszában,
A kik éjjel nappal egymást rendre váltásák,
Mi esik künn, vagy benn: egyszerre ki-
[áltásák. (3. vsz.)

A krónikást követve írja Arany, hogy négy ilyen őrlánczolat volt.

A 4. vsz. utolsó s a 6. vsz. első sora szerint Etele városa ott volt,

Hol ma búsan hallgat kürtjével Jászberény...
Ott hol napkeletre kanyarúl a Zagyva.

Már említettük, hogy ez Szabó Károly meghatározása. (Révész Imre Debreczen, Salamon Ferencz Szeged tájára helyezte Etele lakóhelyét.)

7. vsz. Etele városa nem szorult falakra, mert nem a gyávaságnak szolgált menedékül, hanem az erőnek volt kirepítő fészke. Ez Spárta analógiája.

7—9. vsz. A hún város rajza Priskosból való.

10. vsz. Detre a város kapujában ül otthon házörző gyanánt, míg Attila háborúban van. Etele úgy hagyta otthon, mint a hogy a parasztgazda otthon hagyja házörzeni öreg apját, míg maga a mezőre megy dolgozni. Detre alakja a magyar krónikák élemedett Detréje, ki már Kevével és Bendegúzzal hadakozott s Etelenek meghódolt, nem pedig a *Nibelung*-ének fiatal, vagy élete delén levő hőse, Etele vendégbarátja. »A történelem Theodorichjának semmi köze e regebeli Detrével«, írja Arany a *Buda Halála* jegyzetei között. Valóban nem is a Nagy Theodorich alakja az Arany Detréje, hanem pusztán a magyar krónikák ármányos, szász fejedelme. Lehetséges azonban, hogy Arany egyes vonásokat a Jordanesnél nagy szerepet játszó Ardarich alakjából vitt belé, különösen azt, hogy Attila bizalmasa.

10—11. vsz. Detre homlokában hordja Bendegúz nyilát, ezért »halhatatlan« Detrének nevezik. Forrása Thuróczi krónikája (I. rész, 12. fejezet), hol a »*Halathalon Detreh*« nevet is megtaláljuk.¹

13. vsz. *Csát, Önögész, Bere* hún urak nevei közül Csát és Bere Szabó Károlyra megy vissza, ő adott a Priskoshoz írott

¹ Propter hoc immortalitatis nomen usurpasse narratur, Hungarorumque in idiomate Halathalon Detreh dici meruit, praesentem usque diem. Thuróczi. Chron. Hung. I. rész. 12. feje.

jegyzetekben ilyen magyar alakot a *Σκόρτας* és *Βερίχος* neveknek. Önögész a Priskos *Ὀνηγέσιος*-a, nevét Arany tudatosan magyarosította. Tudatosan, mert ez Szabó Károly szerint nem személynév, hanem cím: *Ὀν* = Hon, vagy Hún, és *ηγέσιος* = »vezér« szavakból összetéve. Vámbéry szerint a török Onigis (= »vadkan«) szóval van kapcsolatban; hasonló jelentésű nevek Keleten nem ritkák, vannak ilyenek a *Sahmamában* is.

14. vsz. *Orestes*, Attila titkára. Szintén Priskosból való. Fia *Romulus Augustulus* lett az utolsó római császár; közismert történeti tény.

16. vsz. »Epen Walamir jött, a gótok királya.« Jordanes: *De origine actibusque getarum* cz. művéből való. Neve először a 80. pontban fordul elő, azután pedig a 199. és 200. pontokban mondja róla, hogy Attila bizalmas embere volt.¹

Most következik Detre és Walamir párbeszéde. Ebben a személyes elem, a mit önmagukról elárulnak, Arany leleménye, de a tárgyi, azaz a mit Etele dolgairól elmondanak, megtalálható a forrásokban.

25. vsz. *Edekó*. E név Priskosból való, *Ἐδίζων* alakban. De Priskos úgy említi, mint született hűnt, Aranynál pedig Detre úgy említi, mintha ez is a meghódolt idegenek közül való volna.

30—37. vsz. *Aquileia ostroma*. Arany nagyon szépen követi a Kézai szövegét (12. §.), de látszik; hogy Jordanest is használta. (220—221. pont.)

38—39. vsz. *Attila diadalútja Itáliában*. Forrása Kézai. (13. §. elején.)

40—43. vsz. *Attila Róma alatt*. A krónikák mind közlik Attila találkozását a pápával, és mivel a három krónikának, melyből Arany a hún mondát ismerte — tudniillik Kézainak, a *Bécsi Képes Krónikának* és Thuróczinak — szövege itt kevés eltérést mutat (főleg a két első), csak alapos vizsgálattal deríthetjük ki, melyik volt a forrás? Össze kell tehát vetnünk Arany szövegét Kézai (13. §.) a *Képes Krónika* (IX. fejezet) és Thuróczi (I. rész, 21. fej.) szövegével. A kérdést a következő jelenet dönti el: midőn a pápa beszél Attilához, ez a pápa feje fölött égi jelenést lát (41. vsz.):

Egy ősz, papi ember tisztelendő arcczal
Csikorgatta fogát, éles, kivont karddal.

A jelenet leírásában Kézai nem szól arról, hogy az égi jelenésnek ősz haja van, vagy hogy fogát csikorgatja. A *Képes Krónika* a fogcsikorgatást említi ugyan (*stridensque dentibus*), de az ősz haját nem. Ellenben Thuróczi idézett helyén mind a két tulajdonságot megtaláljuk, Arany tehát itt Thuróczit használta.

¹ Jordanest én dr. Bokor János fordításában idézem. Bokor a bevezetésben 19 kiadását sorolja föl Jordanesnek. Hogy Arany melyiket olvasta, sajnos, nem lehet meghatározni.

A pápa beszédében olvassuk ezt a fordulatot (40. vsz.) :

*Te ki mindeneket — úgy monda — legyőzhetsz,
Hírre, hatalomra, kincsre megelőzhetsz,
Muld felül ebben is : győzd le tennagadat !*

A beszédnek ez a fordulata nincsen a krónikákban, Arany valószínűleg a *Hármas kis tükör* című Trattner és Károlyi tulajdonában megjelent, akkor nagyon elterjedt zsebkönyvből vette, hol az 1849. évi kiadásban a III. rész 8. lapon a pápa beszédében ez fordul elő : »A római tanács és nép . . . főhajtással kér téled kegyelmet Attila, királyoknak királya ! és csak azt kívánja tőled, hogy *győzd meg magadat, aki mindeneket megelőzhetsz . . . stb.*«

44. és 51. vsz. Etele Mikoltát az itáliai hadjáratból hozza haza feleségül. Ez Arany leleménye, mert Mikolt a krónikákban nem az Adria szigetéről való, hanem bractai (Thuróczinál hibásan baktriai) királyleány.

45—47. vsz. Csaba, Réka fia, fogja föltámasztani az Etele halála után elpusztuló hún birodalmat, ezért Etele ezt a fiát szereti legjobban, mert ezt megjövendölték neki. Priskosból való. Priskos leírja, hogy neki egy hún mondta Attila lakomáján : »A jósok azt jövendölték Attilának, hogy nemzetsége meg fog bukni, de ezen gyermek által ismét fölemelkedik.« (Szabó Károly fordítása.) Azt is Priskos írja, hogy Attila csak akkor mosolyodott el, mikor ezt a kedves fiát látta. Rika (*Ріка*) királynő neve szintén Priskosból való.

48—49. vsz. *Rika sírja*. Forrása Kriza János egy közleménye az *Új Magyar Múzeum* 1853. márcziusi számában, *Székely népmonda Attiláról és a húnokról*. Ez az a forrás, melyet Arany 1853. márczius előtt nem ismerhetett, és a melyből világos, hogy Arany ezt a részt 1853-ban írta, a legjobb esetben márcziusban, és semmi esetre sem 1852-ben.

Arany. (48—49. vsz.)

Ott pihen, ott pihen zugó cser tövében
Regés Székely földön Rika erdejében,
Kőszirtja fölébe híves árnyék hajolt,
Csendes álmaihoz danát mormog az Olt.

Magas hegytetőről, Rika vize mellé
Onták le a bérczet, hogy a sirt jelölne
S hol megállt a nagy kő, oda szállt a
[völgybe,
Most is ottan nyugszik Etele szép
[hölgye.

Kriza.

A Hegyesdomb-várban halt meg Réka,
az Attila nője. El kellett temetni a föl-
séges hölgyet, de ide-e vagy amoda?
nem tudták meghatározni. Végre meg-
egyeztek azon, hogy a várter élén álló
nagy mészkő szirtdarabot hengerítsék
le, s hol az az aljban megáll, Réka oda
temettessék. Helyes! a szirtdarab le-
hengeredett s Réka eltemettetvén, ráfor-
dított. A szirtdarab északkeleti olda-
lán fölfedezhetők némi őskori betű-
bemetszések, miket az idő megviselt,
de tán ha épek volnának is, ma olvasni
senki sem tudná, stb. — Alább még
említi, hogy az erdőt is azóta hívják
Rika-erdőnek.

50. vsz. *Etelének nagyszámú felesége van.* Ezt Jordanes írja (254. pont). *Eszka.* Priskos elmondja, hogy Attila éppen az ő követségük idején vett nőül egy *Exza* nevű leányt. Szabó Károly ezt a nevet Écskának olvassa.

Attila három intést kap az Istentől. Az eszme Aranyé, de az egyes események forrásai kimutathatók.

60. vsz. I. *intés a Lech folyónál.* A krónikákban nincs. Arany valószínűleg Oláh Miklós *Hungaria et Athyla* című művéből vette. (II. rész, 16. fejezet VI. §.)

62—65. vsz. II. *intés a katalaunumi csata előtt* Thuróczinál megvan nagyon részletesen; Kézainál és a *Képes krónikában* nincsen. Arany, nézetem szerint, Thuróczit használta forrásul, mert az »üldözés kardja« kifejezés is megvan Thuróczinál: »[Dei] austeritatis gladius«, és »gladius persecutionis«.

III. *intés Róma előtt.* Ezt már tárgyaltuk.

61.; 66—74. vsz. *A katalauni csata leírása.* Arany előtt három forrás volt, Jordanes, Thuróczi és a *Képes krónika.*

Jordanes művében bőven adja a csata előzményeit és leírását (196—218. pont). Tőle vette Arany, hogy a húnok oltárnézői rosszat jövendölnek a csatáról (66. vsz.); hogy a csata eldöntetlen marad, hogy Attila szekerekkel veszi táborát körül; hogy nyergekből máglyát rakat, melyen, legyőzetése esetére elégessék, és végül innen való, hogy a római és a gót sereg elvonul. — Az, hogy a szekerek »kaszás szekerek«, a magyar krónikákból való, Kézai említi Attila hadiszerei között a tízezer kaszás szekeret. (I. 9. §.)

Thuróczi szintén közli a nyereg-máglya históriáját (XV. fejezet), s lehet, hogy Arany tőle vette. Bizonyosan Thuróczitól való azonban Attila felkiáltása a csata után (XVI. fej.): »Stella cadit, tellus tremit, en ego malleus orbis.« Továbbá Thuróczi (XIII. fej.) felsorolja Attila czímeit, s ezek között van: »metus orbis, flagellum Dei.«

Aranynál (73. vsz.).

Csillagok lehúlnak, hegyek kimozdúlnak,
Megrázkodik a föld, mindenek elmúlnak;
Én vagyok, Attila, én vagyok imhol a
Világnak pörölye, Istennek ostora!

A *Képes Krónikából* való (V. fej.), hogy Aëtius-szal tíz király jön Etele ellen,¹ továbbá, hogy a vértől a patak annyira megáradt, hogy szekereket elsodort magával, noha a csata előtt egy hajszálat sem vitt volna el. Arany e helyütt a *Képes krónikát* használta és nem Kézait: Kézai és a *Képes krónika* szövege között az egyedüli különbség ezen a helyen, hogy Kézai

¹ Ez Kézainál is megvan.

nem hajszálat mond, hanem kalapot, míg a *Képes krónika* hajszálat. Thuróczi ezt a hasonlatot elhagyja. Arany szerint :

A fok, mely alig bírt voln' el egy hajszálat,
Szekezet elsodró vérözönné áradt.

68—69. vsz. Aëtius és Attila együtt nevelkedtek, s a katalauni csatában összemérve kardjukat, egymásra ismernek. Aranynak erre nyilván volt valami forrása, de biztosat nem tudván mondani, találgatásokba nem akarok bocsátkozni.

Az ének további része : Detre megnyeri Walamirt az összeküvésnek, Arany saját leleménye, forrásokra többé nem támaszkodik.

A mint látjuk, az I. ének, a mellett hogy nagyon hosszú, teljesen krónikás, Arany elmondja benne a krónikák egész hún hagyományát. De hogy egészen krónikás énekké ne váljék, Arany egy magasabb rendszerbe foglalja az eseményeket. A rendszer a következő : Walamir az Etele diadalairól beszél (Aquilaia, Róma), Detre pedig azokat az eseményeket mondja el, melyekből kitűnik, hogy a végzettel szemben Etele is csak gyöngé ember. Arany egyszersmind nemesebb eszmét is vitt a száraz krónikás előadásba, midőn Etelenek három kudarczsal végződő esetét az istenség intésének tüntette föl (75. vsz.) :

Verje bár valaki az eget fejével,
Soha se feledje, hogy a földön lépdél.

II. ének, Krimhilda. Ez már egészen más hangnemben van írva. Míg az első énekben nagy tervekről, titkos ármányról és szörnyű háborúkról van szó, itt Arany idilli képet fest a hún királyfiak és ifjú vitézek mulatozásáról. Detre megtekinti a vitézi játékot s azután szóba áll Aladárral és Csabával. Ez az összes töredékek egyik legfontosabb része, mert egyedül itt lép eléink az eposz tulajdonképeni két hőse, Aladár és Csaba, kiknek vetekedése teszi majd tönkre a hún birodalmat. Detre Aladárral kezd beszélni s féltékenységet akar benne kelteni öccse Csaba iránt, de Aladár zárkozott természetű és ott hagyja Detrét. Ez azután beszélget Csabával, majd fölmege a palotába Krimhildához. Tudja már Walamirtól, hogy Etele útban van hazafelé, most tehát megy, hogy a hangulatot előkészítse. Az ének itt félbeszakad, de megvan az ének utolsó 10 versszaka, hol Detre Krimhildát ráveszi Etele meggyilkolására.

A III., IV. és V. ének nincs meg.

A VI. ének a »Halottak ünnepe«, melyen a regős a *Keveházát* éneкли. Tervvázlat az első dolgozathoz nincsen, sem alaprajz, de az utóbbit rekonstruálhatjuk, meghatározva a II. és VI. ének között hiányzó részek tartalmát.

Mivel Etele a II. énekben még nincs itthon, a III. ének folyamán érkezett volna haza. A VI. ének első sora (»Földnek

adván így a nagy király tetemét⁴⁾ mutatja, hogy az V. ének már magában foglalta volna Etele temetését. Ehhez képest halála a IV. énekben történt volna. Tehát a reconstruált alaprajz a következő:

I. Szász Detre.	IV. *Etele halála.
II. Krimhilda.	V. *Etele temetése.
III. *Etele megjő.	VI. Halottak ünnepe (<i>Keveháza</i>).

A *-gal jelzett énekekből semmi sem készült el. A folytatásban valószínűleg szerepelt volna a Krimhilda csatája (Kézai 15. §.) és talán¹ a Hadak útja (Ipolyi 58r. l.). Különben erre még rátérünk, előbb lássuk a II. ének forrásait.

A II. énekre jellemző, hogy ebben Arany sokkal kevesebb forrásra támaszkodik, mint az I. énekben. Itt inkább csak a háttér, a díszleteket vette át a forrásokból, a beszédeket és tetteket a maga leleményéből meríti. Ehhez képest a forrásokból Priskos Rhetor lép előtérbe, mert ő, noha olyan eseményt, melyet Arany eposzába felvehetett volna, keveset ad elő, ki-tűnően adja azt, a mit *couleur local*nak szoktunk nevezni. Priskosból vette Arany a következőket:

4. vsz. Önegész márványfürdőt építtetett a hún városban.

5. vsz. Attila palotáját a hún főemberek palotái veszik körül.

39—43. vsz. A fapalota leírása.

Kézaiból vette Arany azt a gondolatot, hogy Csaba egy korozmán (helyesen khorozmin) nőt vett feleségül. Arany itt mint Csaba mátkáját tünteti föl a leányt, de a mit róla mond, mind saját leleménye (34—37. vsz.). Kézai ezt az I. rész 15. §. végén mondja el. Kézaiból való az I. és II. ének alap gondolata is, az, hogy Detre áskálódása folytán bukik meg a hún birodalom. (Ditrici astutia... proelium inter ambos suscitatur. Kézai, 15. §.)

A II. ének végén lévő tíz versszakból az első hatnak forrása a *Nibelung*-ének, a többi Arany forrás nélkül írta.

A történelmet is fölhasználta Arany a II. énekben. A történelemből vette ugyanis, hogy Honoria, a római császár nővére, Attilának jegygyűrűt küldött, s ezért Attila követelte Honoriát és vele hozományul a római birodalom felét. Ezt már Jordanes is említi gót történetében, a 223. pontban.

A VI. ének forrásául Kézai szolgált (7. §. és 8. §.), Arany néhol gondolatról gondolatra követi. — A *Halottak ünnepe* évente egyszer a pogány húnoknál: valószínűleg a keresztyén *Halottak napjának* analogiájára készült.²

DR. GREXA GYULA.

¹ Azért csak *talán*, mert, a mint tudjuk, Arany 1853-ban írta ezt a töredéket, Ipolyi könyve pedig csak 1854-ben jelent meg.

² A VI. énekbe foglalt *Keveháza* forrásaival nem foglalkozom, mert ezt már nagy pontossággal elvégezte Zlinszky Aladár *Arany János kisebb elbeszélő költeményei* című dolgozatában (IK. 1901: 256. s. k. lk.).